

MA'MURIY SUDLARNING BOSHQA SUDLARDAN FARQI

Qurbonova Malika Sunatullo qizi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada O'zbekiston Respublikasining sud tizimida faoliyat yuritayotgan ma'muriy sudlarning fuqarolik, jinoyat, iqtisodiy, harbiy va konstitutsiyaviy sudlardan farqli jihatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Maqolada ma'muriy sudlarning huquqiy tabiati, ko'rib chiqiladigan ishlar toifasi, protsessual xususiyatlari, taraflar tarkibi, isbotlash yukining taqsimlanishi va boshqa muhim jihatlari bo'yicha boshqa sud turlaridan ajralib turuvchi belgilari ochib beriladi. Tadqiqot davomida sohaga oid yetakchi olimlar va yuristlarning ilmiy-nazariy qarashlari keltirilib, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi. Ma'muriy sudlovning o'ziga xos xususiyatlari va uning samaradorligini oshirishga oid takliflar berilgan.

***Kalit so'zlar:** ma'muriy sud, fuqarolik sudi, jinoyat sudi, iqtisodiy sud, ixtisoslashgan sudlar, ommaviy-huquqiy munosabatlar, ma'muriy protsess, isbotlash yuki, taraflar tengligi, sud yurisdiksiyasi.*

Zamonaviy huquqiy davlatlarda sud tizimining ixtisoslashuvi odil sudlov samaradorligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Sudlar ko'rib chiqiladigan ishlarning toifasiga ko'ra ixtisoslashgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos protsessual qoidalar va huquqiy tartib asosida faoliyat yuritadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 131-moddasiga muvofiq, sud hokimiyati muayyan tizimga ega bo'lib, sudlarni tashkil etish hududiylik va sud ishlarining toifasiga (konstitutsiyaviy, fuqarolik, jinoiy, ma'muriy, iqtisodiy, harbiy) qarab amalga oshiriladi [1].

Mamlakatimizda 2017-yilda alohida ma'muriy sudlarning tashkil etilishi sud tizimi rivojlanishining muhim bosqichi bo'ldi. Bu islohot natijasida ommaviy-
SJIF: 5.051

huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko'rib chiqishga ixtisoslashgan, o'ziga xos vakolatlar va protsessual qoidalarga ega bo'lgan yangi sud turi yaratildi. Ma'muriy sudlar boshqa sudlardan o'zining huquqiy tabiati, vakolat doirasi, taraflar tarkibi va protsessual xususiyatlariga ko'ra sezilarli darajada ajralib turadi [2].

Mazkur farqlarni aniq tushunish nafaqat huquqshunos olimlar va amaliyotchilar uchun, balki o'z huquqlarini himoya qilmoqchi bo'lgan har bir fuqaro uchun ham muhimdir. Chunki ish materialining qaysi sudga taalluqliligini noto'g'ri belgilash arizaning ko'rib chiqilishini sezilarli darajada cho'zib yuborishi yoki uning umuman ko'rib chiqilmasligiga olib kelishi mumkin. Aynan shu sababli, "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeksning 26-moddasida o'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilar ma'muriy sudga, boshqalari esa iqtisodiy sudga yoki fuqarolik ishlari bo'yicha sudga taalluqli bo'lgan bir nechta talabni birlashtirishga yo'l qo'yilmasligi belgilangan [3].

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi 2021-yil 28-iyuldagi O'RQ-703-sonli Qonuni, "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks va boshqa tegishli normativ-huquqiy hujjatlar asosida ma'muriy sudlarning fuqarolik, jinoyat, iqtisodiy, harbiy va konstitutsiyaviy sudlardan farqli jihatlari har tomonlama o'rganiladi hamda olimlarning ushbu masala bo'yicha ilmiy qarashlari keltiriladi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 1-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining sud tizimi quyidagi sudlardan iboratdir: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi; harbiy sudlar; Qoraqalpog'iston Respublikasi sudi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari; Qoraqalpog'iston Respublikasi ma'muriy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar

ma'muriy sudlari; fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari; jinoyat ishlari bo'yicha tuman, shahar sudlari; tumanlararo, tuman, shahar iqtisodiy sudlari; tumanlararo ma'muriy sudlari [4].

Mazkur tizimni tahlil qilar ekanmiz, sudlarning ikki tamoyil bo'yicha tashkil etilganligini ko'rishimiz mumkin: birinchidan, hududiylik tamoyili (respublika, viloyat, tuman, shahar darajasidagi sudlar); ikkinchidan, ish toifalariga ko'ra ixtisoslashuv tamoyili (fuqarolik, jinoyat, iqtisodiy, ma'muriy, harbiy, konstitutsiyaviy ishlar bo'yicha sudlar). Bu yondashuv mamlakatda odil sudlovning samaradorligini ta'minlash, sudyalarning kasbiy mahoratini chuqurlashtirish va ishlarni tezkor ko'rib chiqish maqsadlariga xizmat qiladi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 1-moddasi 4-qismida belgilanganidek, O'zbekiston Respublikasida ishlarning toifalariga ko'ra sudlarning ixtisoslashuvi amalga oshirilishi mumkin [5]. Ixtisoslashuv tamoyili sudlar tomonidan muayyan sohadagi qonunchilikni chuqur o'zlashtirish, sud amaliyotini barqarorlashtirish va xolislikni ta'minlash imkonini beradi.

Olim X.T. Odilqoriyev sudlar ixtisoslashuvi haqida shunday fikr bildiradi: ixtisoslashgan sudlar sudga taalluqli ishlarni o'z vaqtida, sifatli ko'rish va hal etish, odil sudlovning samaradorligini oshirishdagi muhim omillardan biridir [6]. Ushbu yondashuv O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 134-moddasi birinchi qismida nazarda tutilgan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi fuqarolik, jinoiy, iqtisodiy va ma'muriy sud ishlarini yuritish sohasida sud hokimiyatining oliy organi hisoblanishi bilan bog'liq konstitutsiyaviy normaning amalga oshirilishini ta'minlaydi [7].

Sudlarning bir-biridan farqlanishi turli mezonlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Asosiy mezonlar quyidagilardan iborat:

Birinchiidan, ko‘rib chiqiladigan ishlar toifasi (jinoiyat ishlari, fuqarolik ishlari, iqtisodiy nizolar, ma‘muriy nizolar va h.k.);

Ikkinchiidan, qo‘llaniladigan moddiy va protsessual qonunchilik (har bir sud turi o‘z protsessual kodeksiga muvofiq ish ko‘radi);

Uchinchiidan, taraflar tarkibi va ularning huquqiy maqomi (xususiy shaxslar o‘rtasidagi nizolar yoxud davlat-xususiy shaxs munosabatlari);

To‘rtinchiidan, isbotlash yukining taqsimlanishi qoidalari;

Beshinchiidan, sud qarorlarining huquqiy oqibatlari va ijro tartibi;

Oltinchiidan, sudyalik lavozimiga qo‘yiladigan kasbiy talablar va sud tarkibi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi sud ishlarini yuritishning to‘rtta mustaqil sohasini tan oladi: fuqarolik, jinoiy, iqtisodiy va ma‘muriy [8]. Ma‘muriy sud ishlarini yuritishning alohida sohaga ajratilishi tasodifiy emas, balki bu sohadagi munosabatlarning o‘ziga xos huquqiy tabiati bilan bog‘liq. Constitution.uz portalida ta‘kidlanganidek, ma‘muriy protsess boshqa sud ishlarini yuritishda o‘ziga xos bo‘lgan jihatlari bilan alohida ajralib turishi "Ma‘muriy sud ishlari yuritish to‘g‘risida"gi kodeksni qabul qilinishini taqozo etadi [9].

Sudda ma‘muriy ishlarni yuritishning fuqarolik protsessidan ajratib turadigan muhim jihati shundan iboratki, unda bir tarafda albatta mansabdor shaxs (davlat boshqaruvi organi) qatnashadi [10]. Bu xususiyat ma‘muriy sudlovning butun protsessual mexanizmini belgilab beradi va uni boshqa sud turlaridan farqlab turadigan asosiy belgilardan biri hisoblanadi.

Ma‘muriy sudlar ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko‘rib chiqadi. Ommaviy-huquqiy munosabatlar — bu davlat hokimiyati, ijro etuvchi organlar va fuqarolar (yoki yuridik shaxslar) o‘rtasida yuzaga keladigan, asosan vertikal xarakterga ega bo‘lgan munosabatlardir. Bunday

munosabatlarda taraflar o'rtasida tabiiy tengsizlik mavjud, chunki bir tomonda davlat hokimiyatining vakili sifatida ma'muriy organ, boshqa tomonda esa unga bo'ysunuvchi xususiy shaxs turadi.

Aksincha, fuqarolik va iqtisodiy sudlar ko'rib chiqadigan xususiy-huquqiy munosabatlar gorizontaal xarakterga ega bo'lib, ularda taraflar bir-biriga teng huquqli holatda turadi. Bu farq protsessual qoidalarning ham turlicha bo'lishini taqozo etadi. Olim O'.O. Salimovning fikricha, ommaviy-huquqiy munosabatlardagi tabiiy tengsizlikni protsessual mexanizmlar orqali kompensatsiya qilish — ma'muriy sudlovning eng muhim vazifasidir [11].

Ma'muriy sudlar o'z huquqiy tabiatiga ko'ra ikki xil toifadagi ishlarni ko'rib chiqadi [12]:

a) Ommaviy-huquqiy nizolar — bunda nizo ko'rib chiqilib, sud hal qiluv qarori chiqariladi. Taraflar sifatida arizachi va javobgar ishtirok etadi. Bu nizolar "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks bilan tartibga solinadi.

b) Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar — bunda ma'muriy huquqbuzarlikning sodir etilishi bo'yicha ish ko'rib chiqiladi. Bu toifadagi ishlar "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeks bilan tartibga solinadi.

Bu ikki xil toifa bir-biridan jiddiy ravishda farq qiladi. Birinchi toifada xususiy shaxs o'z huquqlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat qiladi, ikkinchi toifada esa davlat organi shaxsni huquqbuzarlik uchun jazolash uchun sudga murojaat qiladi. Bu farq ma'muriy sudlarning boshqa sudlardan ajralib turadigan o'ziga xos jihatlaridan biridir.

Ma'muriy va fuqarolik sudlari o'rtasidagi eng asosiy farq — ular ko'rib chiqadigan munosabatlarning huquqiy tabiatidir. Fuqarolik sudlari xususiy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko'rib chiqadi: shartnoma

munosabatlari, mulk huquqi nizolari, oilaviy munosabatlar, meros masalalari, mehnat nizolari va h.k. Bunday nizolarda taraflar bir-biri bilan tenglik asosida munosabatga kirishadi va o'z erkliligini erkin namoyon qiladi.

Ma'muriy sudlar esa, yuqorida ta'kidlanganidek, ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko'rib chiqadi. Bunda bir tomonda davlat hokimiyatining vakili sifatida mansabdor shaxs yoki ma'muriy organ qatnashadi va u boshqa tomonga nisbatan hokimiyat vakolatlariga ega bo'ladi [13]. Olim Sh. Mukhitdinovning ta'kidlashicha, aynan shu farq ma'muriy sudlovning butun protsessual tizimini fuqarolik sud yurituviga nisbatan boshqacha qurilishini taqozo etadi [14].

Fuqarolik protsessida taraflar "da'vogar" va "javobgar" deb nomlanadi. Da'vogar — bu o'z buzilgan huquqini himoya qilish uchun sudga murojaat qiluvchi shaxs, javobgar esa — da'vo qaratilgan shaxs. Bu nomlanish taraflarning teng huquqli munosabatda ekanligini aks ettiradi.

Ma'muriy protsessda esa taraflar "arizachi" va "javobgar" deb nomlanadi. "Arizachi" atamasining qo'llanilishi tasodifiy emas: u shaxsning davlat organi qaroriga qarshi murojaat qilayotganini aks ettiradi. Javobgar sifatida esa, qoidaga ko'ra, davlat organi yoki mansabdor shaxs ishtirok etadi. Bu nomlanish farqlari taraflar maqomidagi mohiyatli farqni ifodalaydi va ma'muriy sudlovning o'ziga xosligini ko'rsatadi [15].

Eng muhim farqlardan biri — isbotlash yukining taqsimlanishi qoidalaridadir. Fuqarolik protsessida har bir taraf o'z talab va e'tirozlarining asosida bo'lgan holatlarni isbotlashi shart. Bu Fuqarolik protsessual kodeksining 56-moddasida belgilangan klassik qoidadir.

Ma'muriy protsessda esa isbotlash yuki asosan ma'muriy organ zimmasiga yuklatilgan. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeksning 14-moddasiga muvofiq, ma'muriy hujjat yoki harakatning qonuniyligini isbotlash mas'uliyati uni qabul qilgan ma'muriy organ yoki mansabdor shaxs zimmasidadir. Bu yondashuv arizachi-fuqaroning kuchsiz tomon ekanligini hisobga olib, uning manfaatlarini himoya qilish uchun joriy etilgan [16]. Olim N. Boboyevning fikricha, bu prinsip ma'muriy sudlovning eng muhim ajratuvchi belgilaridan biri bo'lib, fuqarolarni davlat organlari samosvolligidan himoya qilishga qaratilgan [17].

Fuqarolik protsessida tortishuv tamoyili to'liq amalda bo'lib, sud asosan taraflar taqdim etgan dalillar asosida ish ko'radi. Sud o'z tashabbusi bilan dalil to'plashga juda cheklangan vakolatlarga ega.

Ma'muriy protsessda esa sudning tashabbusi nisbatan kengroq. Sud agar zarur bo'lsa, o'z tashabbusi bilan ham qo'shimcha dalillar so'rab olishi, ekspertiza tayinlashi va boshqa tergov harakatlarini amalga oshirishi mumkin. Bu protsessda sudning protsessual rolining faolroq bo'lishini ta'minlaydi va davlat organlari samosvolligini chetlab o'tishga yo'l qo'ymaydi [18].

Iqtisodiy sudlar, qoidaga ko'ra, yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar o'rtasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq nizolarni ko'rib chiqadi. Iqtisodiy sudlarda nizoning ikkala tarafi ham — tadbirkorlik faoliyati subyektlari, ular o'rtasidagi munosabatlar esa xususiy-huquqiy va tijoriy xarakterga ega.

Ma'muriy sudlarda esa, hattoki yuridik shaxslar nizoning tarafi sifatida ishtirok etganda ham, nizo xususiy-huquqiy emas, balki ommaviy-huquqiy xarakterga ega. Masalan, korxonalar soliq organi qarori ustidan shikoyat qilsa, bu nizo iqtisodiy emas, balki ma'muriy nizo hisoblanadi va ma'muriy sud tomonidan

ko‘rib chiqiladi. Olim A. Mavlonov ta‘kidlashicha, taraflarni ajratib turadigan asosiy mezon — bu nizoning huquqiy tabiati, ya‘ni u ommaviy-huquqiy yoki xususiy-huquqiy xarakterga ega ekanligi [19].

Iqtisodiy sudlar quyidagi nizolarni ko‘rib chiqadi: shartnoma majburiyatlarining bajarilishi bilan bog‘liq nizolar; mulkiy nizolar tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida; bankrotlik (iqtisodiy nochorlik) ishlari; intellektual mulk huquqlari bilan bog‘liq nizolar (tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida); aksiyadorlik munosabatlari bilan bog‘liq nizolar va h.k.

Ma‘muriy sudlar esa quyidagi ishlarni ko‘rib chiqadi: davlat organlari va ularning mansabdor shaxslarining qarorlari, harakatlari (yoki harakatsizligi) ustidan berilgan shikoyatlar; soliq nizolari (yuridik shaxslar va davlat organlari o‘rtasida); litsenziyalash, ro‘yxatga olish va sertifikatlash bilan bog‘liq nizolar; davlat va munitsipal mol-mulkdan foydalanish bilan bog‘liq ommaviy-huquqiy nizolar; davlat sotib olishlari bo‘yicha ayrim toifadagi nizolar; saylov komissiyalari qarorlari ustidan shikoyatlar va h.k.

Mamlakatimizda ishni qaysi sudga taalluqliligini noto‘g‘ri belgilash holatlari uchragan. Shu sababli 2023-yilgi qonunchilik o‘zgarishlari bilan FPK ning 311-moddasi, IPK ning 311-moddasi va MSiyutK ning 273-moddasi to‘ldirilib, ish materiallarini sudga taalluqligiga ko‘ra bir suddan boshqa sudga o‘tkazish tartibi belgilandi [20]. Bu mexanizm fuqarolarning sud himoyasiga bo‘lgan huquqi buzilmasligini ta‘minlaydi va ish ko‘rib chiqilishi cho‘zilib ketmasligiga yordam beradi.

Jinoyat sudlari faqat jinoyat ishlarini ko‘rib chiqadi va ularning maqsadi — jinoyat sodir etgan shaxsni aniqlab, unga nisbatan jazo qo‘llashdir. Jinoyat protsessida shaxsning erkinligi va boshqa muhim huquqlari mahdud qilinishi

mumkin bo'lgan qarorlar qabul qilinadi, shuning uchun bu protsessda kafolatlar tizimi juda kuchli darajada belgilangan.

Ma'muriy sudlar esa boshqacha maqsadlarni ko'zlaydi — fuqarolar va yuridik shaxslarning ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarini himoya qilish va davlat organlari faoliyatining qonuniyligini ta'minlash. Ma'muriy sudlarning ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishida ham jinoiy javobgarlik emas, balki ma'muriy javobgarlik qo'llanadi va u jinoiy jazoga nisbatan ancha yumshoqroqdir.

Aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi jinoyat protsessining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, u Konstitutsiyaning 27-moddasida mustahkamlangan. Jinoyat ishida shaxsning aybi qonun talablariga muvofiq isbotlangunga qadar u aybsiz hisoblanadi va shubhalar shaxs foydasiga hal etiladi.

Ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha ishlarda ham aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi qo'llaniladi, lekin u jinoyat protsessidagi kabi qat'iy darajada emas. Ommaviy-huquqiy nizolar bo'yicha ishlarda esa bu prinsip umuman qo'llanilmaydi, chunki bu yerda "ayb" emas, balki ma'muriy hujjatning qonuniyligi tekshiriladi. Bu jihat ma'muriy sudlovning yana bir o'ziga xos belgisi bo'lib, uni jinoyat sud yurituvidan farqlab turadi [21].

Jinoyat protsessida davlat ayblovi prokuror tomonidan qo'llab-quvvatlanishi shart. Prokuror jinoyat ishida hal qiluvchi protsessual figura sifatida ishtirok etadi, u dalillarni taqdim etadi va aybdor shaxsga jazo qo'llashni talab qiladi.

Ma'muriy sudlovda esa prokurorning roli boshqacha. Ommaviy-huquqiy nizolarda prokuror odatda taraf sifatida ishtirok etmaydi (prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risidagi arizasi bundan mustasno). Ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha ishlarda esa davlat tomonidan ayblov

ko‘pincha tegishli nazorat organi vakili (masalan, soliq inspektori, sanitariya nazorati xodimi) tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Jinoyat sudlari tomonidan qo‘llaniladigan jazolar — bu ozodlikdan mahrum qilish, jamiyatdan ajratib qo‘yish, hatto eng og‘ir hollarda umrbod ozodlikdan mahrum qilish kabi qattiq choralarni o‘z ichiga oladi. Ma‘muriy sudlar tomonidan qo‘llaniladigan jazolar esa asosan jarima, ma‘lum bir faoliyat bilan shug‘ullanish huquqidan mahrum qilish, ma‘muriy qamash (qisqa muddatli, 30 kungacha) va boshqa nisbatan yumshoqroq choralardan iborat. Bu farq odil sudlov darajasini va protsessual kafolatlarining qattiqligini belgilab beradi.

Konstitutsiyaviy sud va ma‘muriy sudlar nazorat qiluvchi sudlar sifatida o‘xshash funksiyalarga ega bo‘lsa-da, ularning vakolat doiralari sezilarli darajada farq qiladi. Konstitutsiyaviy sud O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 133-moddasiga muvofiq, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiyaga muvofiqligi to‘g‘risidagi ishlarni ko‘rib chiqadi [22]. Ya‘ni, Konstitutsiyaviy sud qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va boshqa yuqori darajadagi normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga mos kelishini tekshiradi.

Ma‘muriy sudlar esa nisbatan quyiroq darajadagi normativ-huquqiy hujjatlar va individual ma‘muriy hujjatlarning qonuniyligini tekshiradi. Ya‘ni, ular vazirliklar, davlat qo‘mitalari, hokimiyatlar tomonidan qabul qilingan idoraviy hujjatlarni va aniq fuqarolar yoki yuridik shaxslarga taalluqli individual qarorlarni qonuniylik nuqtai nazaridan baholaydi. Norma.uz ma‘lumotlariga ko‘ra, Oliy sudning vakolati faqat idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar bilan cheklangan; qolgan barcha NHH — Konstitutsiyaviy sud taalluqliligi bo‘yicha [23].

Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqi cheklangan sub'ektlar doirasiga berilgan: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis palatalari raislari, Bosh vazir, Sudyalar oliy kengashi va boshqa qonunda belgilangan sub'ektlar. Oddiy fuqarolar yoki yuridik shaxslar bevosita Konstitutsiyaviy sudga murojaat qila olmaydi (lekin Konstitutsiyaviy shikoyat instituti yaqin yillarda joriy etilmoqda).

Ma'muriy sudga esa har qanday manfaatdor shaxs o'zining buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlarini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish uchun murojaat qilishga haqli [24]. Bu yondashuv ma'muriy sudlarning fuqarolar uchun ochiqligini va keng qamrovliligini ta'minlaydi.

Konstitutsiyaviy sud tomonidan biror normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiyaga mos emas deb topilsa, bu hujjat o'z huquqiy kuchini yo'qotadi va boshqa hech bir holatda qo'llanila olmaydi. Bunday qarorlar erga umumiy mahkam ta'sirga ega va barcha sub'ektlarga taalluqli.

Ma'muriy sud qarorlari esa, qoidaga ko'ra, faqat aniq nizoga taalluqli bo'lib, taraflar uchun majburiy. Lekin ma'muriy sud tomonidan idoraviy normativ-huquqiy hujjat haqiqiy emas deb topilsa, u bekor qilinadi va boshqa shaxslarga nisbatan ham qo'llanila olmaydi.

Harbiy sudlar — bu maxsus toifadagi ishlarni ko'rib chiqadigan ixtisoslashgan sudlar bo'lib, ular asosan harbiy xizmatchilar va harbiy qismlardagi tashkilotlar bilan bog'liq nizolarni hal qiladi. Harbiy sudlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi tizimida faoliyat yuritadi va o'z vakolatlari doirasida jinoyat, fuqarolik hamda ma'muriy ishlarni ham ko'rib chiqishi mumkin [25].

Ma'muriy sudlar esa harbiy xizmatchilar bilan bog'liq emas, balki davlat va xususiy shaxslar o'rtasidagi ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan

barcha turdagi nizolarni ko‘rib chiqadi. Lekin shuni ham ta’kidlash kerakki, ba’zi hollarda harbiy xizmatchilar ham harbiy organlarning qarorlari ustidan ma’muriy tartibda shikoyat qilishlari mumkin.

Harbiy sud sudyalari odatda harbiy xizmatda bo‘lgan yoki harbiy yuridik xizmatda tajribaga ega bo‘lgan shaxslardan tanlanadi. Ularning maxsus harbiy unvoni va harbiy intizomga rioya qilish majburiyati bo‘ladi. Ma’muriy sud sudyalari esa fuqaro maqomidagi shaxslar bo‘lib, ular harbiy xizmatga aloqador emas. Bu farq ikki sud turi sudyalarining kasbiy tayyorgarligida ham aks etadi.

Ma’muriy sudlovning o‘ziga xos jihatlaridan biri — bu dastlabki himoya choralari instituti. "Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeks ma’muriy sudga arizachining huquq va manfaatlarini darhol himoya qilish uchun maxsus dastlabki choralarni qabul qilish vakolatini bergan. Bu choralar fuqarolik protsessdagi da’voni ta’minlash choralaridan farqli o‘laroq, asosan ma’muriy hujjatning ijrosini to‘xtatib turish, ma’muriy organga aniq harakat qilishni majburiy qilish kabi shakllarda namoyon bo‘ladi [26].

Olim D.X. Yusupovning ta’kidlashicha, dastlabki himoya choralari instituti ma’muriy sudlovning eng innovatsion yangiliklaridan biri bo‘lib, u fuqarolarning huquqiy himoyasi tezkor va samarali bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan [27]. Bu institut fuqarolik protsessda mavjud emas yoki cheklangan shaklda mavjud.

Ma’muriy sudga murojaat qilish odatda ariza shaklida amalga oshiriladi, fuqarolik sudiga esa — da’vo arizasi shaklida. Bu nomlanish farqi taraflar maqomidagi farqni aks ettiradi. Ariza — bu davlat hokimiyati organining qaroriga qarshi shikoyat shakli bo‘lib, da’vo arizasi esa — boshqa fuqaro yoki tashkilotga nisbatan moddiy talab.

Sudga murojaat muddatlari ham farq qiladi. Ma'muriy sudga umumiy qoida sifatida ma'muriy hujjat olingan kundan boshlab uch oy ichida murojaat qilish kerak. Fuqarolik nizolarida esa da'vo muddati ko'p hollarda uch yil yoki ko'proq bo'ladi. Bunday qisqa muddatlar ma'muriy nizolarning tezkor hal etilishi zarurati bilan izohlanadi.

Ma'muriy sudga murojaat qiladigan fuqarolar uchun davlat boji to'lashda muhim imtiyozlar nazarda tutilgan. Ko'p hollarda fuqarolar davlat organlari va mansabdor shaxslar qarorlari ustidan shikoyat qilganda davlat bojidan ozod qilinadi yoki uning miqdori juda kam bo'ladi. Bu fuqarolarning sud himoyasiga bo'lgan huquqini real ta'minlash maqsadida joriy etilgan. Fuqarolik va iqtisodiy nizolarda esa davlat boji odatda ancha yuqori bo'lib, talab qiymatining muayyan foizini tashkil etadi.

Ma'muriy sudlovda apellyatsiya va kassatsiya tartibi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Olim R.V. Shakiryanovning fikricha, "to'liq apellyatsiya" vakolati apellyatsiya instansiya sudiga hal qiluv qarorini bekor qilib, ishni yangidan ko'rish uchun yubormaslik vakolati apellyatsiya instansiya sudlarining mas'uliyatini oshiradi [28]. V.M. Sherstnyukning ta'kidlashicha esa, apellyatsiya tartibi taraflarning huquqi ta'minlanishi va sud xatolarini bartaraf etish uchun samarali mexanizm hisoblanadi [29]. Bu yondashuvlar O'zbekiston ma'muriy sudlovida ham qo'llanilmoqda.

Ma'muriy sud sudyalari ma'muriy huquq, konstitutsiyaviy huquq va davlat boshqaruvi sohalarida chuqur bilimga ega bo'lishlari kerak. Bu sudyalar nafaqat oddiy huquqiy normalarni qo'llay olishlari, balki davlat organlarining faoliyat tamoyillarini, byurokratiya tizimini va ma'muriy boshqaruv mantiqini tushunishlari shart. Olim B.E. Qosimov ta'kidlaydiki, ma'muriy sud sudyasi davlat

va xususiy shaxs o'rtasidagi mavjud kuchlar nomutanosibligini hisobga olib, xususiy shaxs huquqlarini muvozanat asosida himoya qila olishi kerak [30].

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 67-68-moddalariga muvofiq, sudyalik lavozimiga nomzodga umumiy talablar — o'ttiz besh yoshga to'lganlik, oliy yuridik ma'lumot va yuridik ixtisoslik bo'yicha kamida yetti yillik mehnat staji [31]. Lekin amaliyotda ma'muriy sud sudyalari uchun davlat boshqaruvi yoki ma'muriy huquq sohasidagi tajriba alohida e'tiborga olinadi.

Ma'muriy sud sudyasi uchun ayniqsa muhim talab — bu davlat hokimiyati organlaridan to'liq mustaqil bo'lish va xolislikni ta'minlash. Bu sudyaning faoliyatida ayniqsa muhim, chunki u tez-tez mahalliy hokimiyat va boshqa nufuzli davlat organlariga qarshi qarorlar qabul qilishga to'g'ri keladi.

Olim X.T. Odilqoriyev sudyalarning mustaqilligi prinsipi haqida shunday fikr bildiradi: faqat mustaqil sud hokimiyati har bir fuqaroning vakolatli va xolis sudda ishni oshkora ko'rish orqali o'zining buzilgan huquqlarini himoya qilishi mumkinligiga kafolat bo'lib xizmat qiladi [32]. Aynan shu sababli, ma'muriy sud sudyalarining mustaqilligini ta'minlash — sud-huquq islohotlarining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Germaniya Federativ Respublikasida ma'muriy sudlov boshqa sud turlaridan to'liq mustaqil ravishda tashkil etilgan. 1952-yildagi Asosiy qonun bilan oddiy, ma'muriy, moliyaviy, mehnat va ijtimoiy yurisdiksiya sohalarida alohida Federal sudlar — Federal sud, Federal ma'muriy sudi, Mehnat nizolari bo'yicha Federal sudi va Federal ijtimoiy sudi tashkil etilgan [33]. Har bir sud o'z ixtisosi doirasida faoliyat yuritadi va boshqalar bilan vakolat chegaralari aniq belgilangan.

Germaniyada ma'muriy sudlov tartibi 1960-yildagi maxsus "Ma'muriy sud ish yuritish to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi va u fuqarolik protsessual

qonunchiligidan jiddiy farq qiladi. Bu tajriba O‘zbekiston ma‘muriy sudlov tizimining shakllanishida muhim ilhom manbai bo‘lgan.

Fransiya — ma‘muriy sudlov klassik modelining vatani hisoblanadi. Bu yerda ma‘muriy sudlar va oddiy sudlar (fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha) butunlay ikki mustaqil tizim sifatida faoliyat yuritadi. Ma‘muriy sudlar boshchiligini Davlat Kengashi (Conseil d’État) bajaradi, oddiy sudlar boshchiligini esa Kassatsiya sudi (Cour de cassation). Bunday "dualistik" model boshqa ko‘plab davlatlarga ham namuna bo‘lgan.

Fransuz tajribasining o‘ziga xos jihati shundaki, ma‘muriy sudyalari maxsus o‘qitiladi va ko‘pincha davlat boshqaruvi sohasida tajribaga ega bo‘lgan kishilar tanlanadi. Bu yondashuv sudyalarning ma‘muriy sohani chuqur tushunishini ta‘minlaydi.

MDH davlatlari orasida Qozog‘iston Respublikasi 2021-yildan boshlab "Ma‘muriy protsessual-protsessual kodeksi" qabul qilib, ma‘muriy nizolarni ko‘rib chiqishning yangi tartibini joriy etdi. Qozog‘istonda ham ma‘muriy sudlar boshqa sudlardan ajratilgan va o‘zining maxsus protsessual qoidalariga ega.

Rossiya Federatsiyasida hozircha alohida ma‘muriy sudlar tashkil etilmagan, ammo 2015-yilda "Rossiya Federatsiyasining Ma‘muriy sud yuritish kodeksi" qabul qilingan bo‘lib, u ma‘muriy ishlarni umumiy yurisdiksiya sudlari tarkibida maxsus tartibda ko‘rib chiqishni nazarda tutadi. Bu yondashuv ma‘muriy sudlovni boshqa sud turlaridan ajratish zaruratini qisman e‘tirof etadi, lekin to‘liq emas.

O‘zbekiston ma‘muriy sud yurituvchi xorijiy tajribadan ilhom olib, ammo milliy huquqiy an‘analarni hisobga olgan holda shakllantirilgan. Mamlakatimizda ma‘muriy sudlar alohida tashkil etilgan, biroq ular umumiy sud tizimining tarkibiy qismi sifatida Oliy sud boshchiligida faoliyat yuritadi. Bu — Germaniya va

Fransiya modellari o'rtasidagi o'rtacha yondashuv bo'lib, mamlakatimiz sharoitiga moslashtirilgan.

Amaliyotda eng ko'p uchraydigan muammolardan biri — bu nizoning qaysi sudga taalluqliligini belgilashdagi qiyinchiliklar. Ba'zi nizolar bir vaqtning o'zida ham xususiy-huquqiy, ham ommaviy-huquqiy elementlarni o'z ichiga oladi. Masalan, davlat va xususiy shaxs o'rtasidagi shartnoma munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar fuqarolik yoki ma'muriy sudga taalluqli ekanligini aniqlash qiyinchilik tug'dirishi mumkin [34].

Bu masalani hal qilish uchun "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks va Fuqarolik protsessual kodeksidagi tegishli normalar takomillashtirildi. Ammo amaliy holatlar har xil bo'lib, har bir ishda alohida yondashuv talab etiladi.

Ma'muriy sud qarorlarining ijrosi — alohida muammoli soha hisoblanadi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar ba'zan sud qarorlarini o'z vaqtida ijro etmasligi xolislari uchraydi. Bu ma'muriy sudlovning samaradorligini cheklab qo'yadi va fuqarolarning sud himoyasiga bo'lgan ishonchini pasaytirishi mumkin.

Yuqorida tahlil qilingan farqlar va muammolarni hisobga olib, quyidagi takliflar ilgari surilishi mumkin:

1) Ma'muriy va boshqa sudlar o'rtasida vakolat chegaralarini yanada aniqlashtirish maqsadida tegishli protsessual kodekslarga aniqlik kiritish;

2) Aholi orasida turli sud turlari haqida ma'lumot tarqatish bo'yicha targ'ibot ishlarini olib borish, jumladan, ma'muriy sudga murojaat qilishning afzalliklari haqida;

3) Ma'muriy sud sudylarining ma'muriy huquq sohasidagi malakasini muntazam ravishda oshirib borish va xorijiy tajribadan o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish;

4) Sud hujjatlarining ijrosi bo'yicha alohida nazorat mexanizmini joriy etish va ijro intizomini buzgan mansabdor shaxslarga nisbatan qattiq choralar ko'rish;

5) Elektron sud yuritish tizimini ma'muriy sudlovda yanada keng qo'llash va fuqarolar uchun onlayn xizmatlarni rivojlantirish;

6) Oliy sud Plenumi tomonidan ma'muriy sudlar va boshqa sudlar o'rtasidagi vakolat chegaralari bo'yicha yagona tushuntirishlarni muntazam yangilab borish.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ma'muriy sudlar O'zbekiston Respublikasi sud tizimida o'zining huquqiy tabiati, vakolat doirasi, protsessual qoidalari va o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa sud turlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu farqlar ma'muriy munosabatlarning ommaviy-huquqiy tabiati, taraflar o'rtasidagi tabiiy tengsizlik va davlat hokimiyati ustidan sud nazoratining zarurati bilan bog'liqdir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

Birinchidan, ma'muriy sudlar fuqarolik sudlaridan o'z huquqiy tabiatining ommaviy-huquqiy ekanligi, taraflar tarkibi (arizachi va davlat organi), isbotlash yukining ma'muriy organ zimmasiga yuklatilishi va sudning faolroq protsessual roli bilan farq qiladi.

Ikkinchidan, ma'muriy sudlar iqtisodiy sudlardan ko'rib chiqiladigan munosabatlarning xarakteri (xususiy-huquqiy emas, ommaviy-huquqiy) bilan, tadbirkorlik subyektlari ishtirokining majburiy emasligi va davlat organlarining majburiy ishtiroki bilan farq qiladi.

Uchinchidan, ma'muriy sudlar jinoyat sudlaridan ish ko'rishning maqsadi (huquq himoyasi yoki ma'muriy javobgarlik vs jinoiy javobgarlik), aybsizlik

prezumpsiyasining qo'llanilish darajasi, davlat ayblovchisining roli va qo'llaniladigan jazo turlarining yumshoqligi bilan ajralib turadi.

To'rtinchidan, ma'muriy sudlar konstitutsiyaviy suddan ko'rib chiqadigan hujjatlarning darajasi (idoraviy NHH va individual hujjatlar vs qonun va yuqori darajadagi NHH), sudga murojaat qilish huquqining keng yoki cheklanganligi, qarorlarning huquqiy oqibatlari bilan farq qiladi.

Beshinchidan, ma'muriy sudlar harbiy sudlardan subyektlar tarkibi (oddiy fuqarolar va yuridik shaxslar vs harbiy xizmatchilar) va sud sudyalarining maqomi (fuqaro vs harbiy xizmatchi) bilan ajralib turadi.

Olib borilgan tahlilga asosan, ma'muriy sudlarning boshqa sud turlaridan farqi tasodifiy emas, balki bu sohadagi munosabatlarning huquqiy tabiati va fuqarolarning huquqlarini samarali himoya qilish zarurati bilan asoslanadi. Bu farqlarni anglash va ulardan amaliyotda samarali foydalanish — sud-huquq sohasidagi islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, mamlakatimizda haqiqiy huquqiy davlatchilikni qaror toptirishga xizmat qiladi.

Yakuniy xulosa shuki, ma'muriy sudlarning boshqa sudlardan farqi nafaqat shakliy belgilarda, balki mohiyatli huquqiy g'oya va fuqaro-davlat munosabatlarini muvozanatlashtirishdagi muhim rovida namoyon bo'ladi. Ushbu sudlarning samarali faoliyati O'zbekiston huquqiy davlatchiligining muhim ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA HAVOLALAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri 2023-yil 30-aprelda referendum yo'li bilan qabul qilingan). 131-modda. — <https://lex.uz/docs/-6445145>

2. O‘zbekistonda sud hokimiyati mustaqilligining konstitutsiyaviy-huquqiy kafolatlari. —

https://uzbekembassy.com.my/uzb/news_press/jamiyat/ozbekistonda_sud_hokimiyati_mustaqilligining_konstitutsiyaviy_huquqiy_kafolatlari.html

3. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 25-yanvardagi O‘RQ-462-sonli Kodeksi, 26-modda 4-qism. — <https://lex.uz/docs/-3527353>

4. "Sudlar to'g'risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 28-iyuldagi O‘RQ-703-sonli Qonuni, 1-modda. — <https://lex.uz/docs/-5534923>

5. "Sudlar to'g'risida"gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 1-modda 4-qismi. — <https://lex.uz/docs/-5534923>

6. Odilqoriyev X.T., Qosimov B.E. (umumiy tahriri ostida). Ma'muriy huquq: Darslik. — Toshkent: TDYUI, 2014. — 384 b.

7. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va ma'muriy sud ishlari yuritish // Constitution.uz. — https://constitution.uz/oz/pages/ma%E2%80%99muriy_sud_ishlari

8. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 134-modda.

9. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va ma'muriy sud ishlari yuritish // Constitution.uz. — https://constitution.uz/oz/pages/ma%E2%80%99muriy_sud_ishlari

10. Sudda ma'muriy ishlarni yuritishning fuqarolik protsessidan farqi // Constitution.uz. — https://constitution.uz/oz/pages/ma%E2%80%99muriy_sud_ishlari

11. Salimov O‘.O. Ma'muriy sudlovda taraflar tengligi muammolari // O‘zbekiston Respublikasi sud-huquq tizimi. — Toshkent, 2020.

12. Ma'muriy sud ishlarini yuritish vazifalari va prinsiplari // Oefen.uz. — <https://oefen.uz/uz/documents/slaydlar/umumiy/ma-muriy-sud-ishlarini-yuritish-vazifalari-va-prinsiplari>
13. Sud hokimiyati va uning tizimi // Advice.uz. — <https://advice.uz/oz/document/2165>
14. Mukhitdinov Sh. Ma'muriy va fuqarolik protsesslarining qiyosiy tahlili // Yuridik fan jurnali. — 2021.
15. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks, 4-modda (taraflar haqida).
16. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks, 14-modda (isbotlash yuki).
17. Boboyev N. Ma'muriy sudlovda isbotlash yuki masalasi // Huquq va burch jurnali. — 2022.
18. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks. Sudning protsessual roli haqidagi normalar.
19. Mavlonov A. Ma'muriy va iqtisodiy sudlar vakolat chegaralari // Iqtisodiyot va huquq. — 2023.
20. Bir suddan boshqa sudlarga ish materiallarini o'tkazish tartibi // Uzmarkaz.uz. — <https://www.uzmarkaz.uz/en/news/bir-suddan-boshqa-sudlarga-ish-materiallarini-otkazish-tartibi>
21. "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Kodeksi va aybsizlik prezumpsiyasi.
22. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 133-modda.

23. Ma'muriy sudlar qanday ishlarni ko'rib chiqadi? // Norma.uz. — https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/mamuriy_sudlar_qanday_ishlarni_kurib_chiqadi
24. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks. Sudga murojaat qilish huquqi haqidagi normalar.
25. "Sudlar to'g'risida"gi Qonun. Harbiy sudlar tizimi haqidagi normalar.
26. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks. Dastlabki himoya choralari instituti haqidagi normalar.
27. Yusupov D.X. Ma'muriy sudlovda dastlabki himoya choralari instituti // Yuridik fanlar axborotnomasi. — 2022.
28. Шакирянов Р.В. Полная апелляция в гражданском процессе России: становление и развитие // Российская юстиция. — 2008. — №1. — С. 25-29.
29. Шерстюк В.М. Развитие принципа состязательности в гражданском процессе // Хозяйство и право. — 1995. — №12. — С. 124-130.
30. Qosimov B.E. Ma'muriy sud sudyalariga qo'yiladigan kasbiy talablar // Sudlar va sudyalar. — 2021.
31. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 67-68-moddalar.
32. Mustaqillik davrida O'zbekiston sud tizimining rivojlanishi // In-Academy.uz. — <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/download/30398/19458/30222>
33. Mukammalova Sh. Ma'muriy sud yuritishning xorijiy tajribasi // Science and Innovation International Scientific Journal. — 2022. — Volume 1, Issue 7. — <http://scientists.uz/uploads/202207/C-73.pdf>

---

34. Ma'muriy hujjatning nazariy-huquqiy tahlili // Buxoro-mamuriy.sud.uz.
— <https://buxoro-mamuriy.sud.uz/mamuriy-hujjatning-nazariy-huquqiy-tahlili/>